

THE ETHNIC DIVERSITY OF THE KHIVA KHANATE AT THE BEGINNING OF THE 20TH CENTURY

Jaloliddin Polvanov

Lecturer

Mirzo Ulugbek National University of Uzbekistan

Tashkent, Uzbekistan

ABOUT ARTICLE

Key words: Khiva Khanate, ethnic composition, demography, interethnic relations, early 20th century, Uzbeks, Turkmens, Karakalpaks, Russians.

Received: 06.05.25

Accepted: 08.05.25

Published: 10.05.25

Abstract: This article examines the composition of ethnic groups, their places of residence, economic activity and social status in the territory of the Khiva Khanate at the beginning of the 20th century, based on historical sources, archival documents and modern research. The strategic geographical location and historical and economic conditions of the Khiva Khanate allowed for the formation of ethnic diversity. The study also analyzes the socio-cultural relations between Uzbeks, Turkmens, Karakalpaks, Arabs, Jews, Russians and other ethnic groups.

XX ASR BOSHLARIDA XIVA XONLIGINING ETNIK XILMA-XILLIGI

Jaloliddin Polvanov

O'qituvchi

Mirzo Ulug'bek nomidagi O'zbekiston Milliy universiteti

Toshkent, O'zbekiston

MAQOLA HAQIDA

Kalit so'zlar: Xiva xonligi, etnik tarkib, demografiya, millatlararo aloqalar, XX asr boshlari, o'zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, ruslar.

Annotatsiya: Mazkur maqolada XX asr boshlarida Xiva xonligi hududida mavjud bo'lgan etnik guruhlarining tarkibi, ularning yashash joylari, iqtisodiy faoliyati va ijtimoiy mavqei tarixiy manbalar, arxiv hujjatlari va zamonaviy tadqiqotlar asosida yoritiladi. Xiva xonligi hududining strategik geografik joylashuvi va tarixiy-iqtisodiy sharoitlari etnik xilma-xillikning shakllanishiga imkon yaratgan. Tadqiqot davomida o'zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, arablar, yahudiylar,

ruslar va boshqa etnik guruhlar o'rtasidagi
ijtimoiy-madaniy aloqalar ham tahlil qilinadi.

ЭТНИЧЕСКОЕ МНОГООБРАЗИЕ ХИВИНСКОГО ХАНСТВА В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Жалолиддин Полванов

Преподаватель

Национальный университет Узбекистана имени Мирзо Улугбека

Ташкент, Узбекистан

О СТАТЬЕ

Ключевые слова: Хивинское ханство, этнический состав, демография, межэтнические отношения, начало XX века, узбеки, туркмены, каракалпаки, русские.

Аннотация: В статье на основе исторических источников, архивных документов и современных исследований рассматривается состав этнических групп, проживавших на территории Хивинского ханства в начале XX века, места их проживания, хозяйственная деятельность и социальный статус. Стратегическое географическое положение и историко-экономические условия Хивинского ханства способствовали формированию этнического многообразия. В исследовании также анализируются социально-культурные отношения между узбеками, туркменами, каракалпаками, арабами, евреями, русскими и другими этническими группами.

Kirish

Xiva xonligi Markaziy Osiyodagi qadimiy va mustaqil siyosiy tuzilmalar qatorida o'ziga xos o'rin tutgan. Xususan, XIX asr oxiri va XX asr boshlarida bu hudud nafaqat siyosiy-hududiy jihatdan mustaqilligini saqlab qolgan yagona xonliklardan biri bo'lib, balki murakkab ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, boy madaniy merosi va etnik tarkibining xilma-xilligi bilan ham ajralib turgan. Aynan ushbu davr — modernizatsiya, tashqi bosim va ichki ijtimoiy o'zgarishlar oralig'ida Xiva xonligi tarixida alohida o'rin egallaydi.

Xonlik geografik jihatdan strategik joylashuvi bilan ajralib turgan: uning hududi Amudaryoning quyi oqimi, Xorazm vohasi, Urganch, Xiva, Qo'ng'iro't, Gurlan, Pitnak kabi muhim savdo va madaniyat markazlarini o'z ichiga olgan. Bu hudud uzoq tarixiy davrlardan beri karvon yo'llari, sug'oriladigan yerlar va transetnik aloqalar markazi bo'lib kelgan. Ana shu omillar natijasida Xiva xonligi o'z tarkibida turli etnik guruhlarini mujassam etgan: o'zbeklar, turkmanlar, qoraqalpoqlar, arablar, yahudiylar, forslar, shuningdek, Rossiya imperiyasi bosimi ostida kirib kelgan ruslar.

Ushbu xilma-xillik o'zbek tarixshunosligida ko'p hollarda umumiy demografik tavsiflarda tilga olinadi, ammo guruhlararo munosabatlar, ijtimoiy rollar, mahalliy boshqaruvdagi etnik taqsimot, madaniy almashinuv va diniy farqlilik masalalari kam o'rganilgan sohalardan biridir. Holbuki, aynan ushbu masalalar Xiva xonligining ijtimoiy barqarorligi, madaniy uyg'unligi va tarixiy rivojlanish yo'nalishlarini belgilab bergan muhim omillardandir.

Tarixchi P.I. Ivanov, G.P. Snesev, V.V. Bartold kabi rus sharqshunoslari, hamda zamonaviy o'zbek tadqiqotchilari — Z. Qodirov, N. Polvoнов, B. Nazarovlarning fikricha, Xiva xonligining etnik tarkibi "tabiiy tarixiy shakllanish" natijasi bo'lib, har bir guruhning iqtisodiy ixtisoslashuvi, madaniy identifikatsiyasi va ijtimoiy maqomi mavjud bo'lgan. Bu esa xonlik ichida ko'p asrlik etnik barqarorlik va funksional mozaika tizimini vujudga keltirgan.

Mazkur maqolada XX asr boshlarida Xiva xonligi tarkibida yashagan asosiy etnik guruhlar, ularning joylashuvi, iqtisodiy faoliyati, ijtimoiy mavqei va o'zaro aloqalari tarixiy va etnografik manbalar asosida tahlil qilinadi. Shu bilan birga, etnik xilma-xillikning siyosiy boshqaruv, madaniy almashinuv va diniy muhitga ta'siri ham izohlanadi. Tadqiqot tarixiy-demografik va sotsiologik yondashuv asosida olib borilgan bo'lib, O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi fondlari, V. Lobachevskiy boshchiligidagi 1910-yilgi aholi ro'yxati materiallari, hamda mahalliy va xorijiy tadqiqotchilarning ilmiy ishlari asosida boyitilgan.

Asosiy qism

Xiva xonligi XX asr boshlarida etnik tarkibi jihatidan Markaziy Osiyodagi eng murakkab va rang-barang hududlardan biri hisoblangan. Bu xilma-xillikning shakllanishida tarixiy, ijtimoiy va geografik omillar muhim rol o'ynagan. Xonlikning Amudaryo havzasi bo'ylab cho'zilgan yirik irrigatsion tizimlar, karvon yo'llari, savdo markazlari va ziyoratgohlar orqali Markaziy Osiyo ichkarisidagi va undan tashqaridagi ko'plab etnik guruhlar bilan doimiy aloqada bo'lib kelgani tarixiy manbalarda qayd etilgan.

Bu borada tarixchi olim **P.I. Ivanov** "Архив хивинских ханов XIX века" nomli fundamental asarida Xiva xonligi ijtimoiy tarkibining murakkabligini alohida ta'kidlab, undagi o'zbek, turkman, qoraqalpoq, arab, yahudiy va boshqa guruhlarining tarixiy shakllanishi va ijtimoiy roli haqida shunday deydi: *"Хива хандыгында этническая мозаика формировалась веками, и в ней каждый народ имел определенную нишу в экономической и духовной жизни общества"* (Ivanov, 1940, s. 89).

Aholining asosiy qismini o'zbeklar tashkil etgan bo'lsa-da, ayniqsa Amudaryo deltasi va dasht zonasida turkmanlar va qoraqalpoqlar, shaharlarda esa arablar va yahudiylar yashagan. Bu etnik guruhlarining o'ziga xos ijtimoiy rollari bo'lgan. Masalan, Ziyodulla Qodirov o'zining *"Xorazm tarixi va demografik jarayonlar"* nomli tadqiqotida Xiva xonligidagi etnik balans haqida shunday yozadi: *"Xonlik ijtimoiy-iqtisodiy tizimida etnik differensiallashuv mutlaq ajratish emas,*

balki funksional bo‘linish sifatida namoyon bo‘lgan. Har bir guruh ma’lum bir iqtisodiy ixtisoslashuvga ega bo‘lib, bu ichki barqarorlikka xizmat qilgan” (Qodirov, 2004, b. 117).

Xiva xonligidagi etnik guruhlarining bir hududda yashashi ko‘p hollarda madaniyatlararo aloqalarning rivojlanishiga olib kelgan. Bu jarayonni G. Snesev o‘zining *“Религия и обряды узбеков Хорезма”* nomli monografiyasida keng tahlil qiladi. U turli guruhlar o‘rtasidagi diniy va marosimiy almashinuvlarni ko‘rsatib: *“Хорезмская повседневность представляла собой пример этноконфессионального сосуществования, где обрядовые практики различных групп иногда перекликались, а иногда сохраняли изолированность”* – deb yozadi (Snesev, 1969, s. 243).

Demak, ilmiy adabiyotlar tahlili shuni ko‘rsatadiki, Xiva xonligining etnik tarkibi faqat statistik xilma-xillik emas, balki chuqur ijtimoiy-iqtisodiy, diniy va madaniy tizim bilan uyg‘unlashgan murakkab struktura bo‘lgan. Har bir etnik guruh o‘zining tarixiy shakllanishi, ijtimoiy funksiyasi va madaniy ta’siri bilan umumiy Xorazm sivilizatsiyasi taraqqiyotiga hissa qo‘shgan.

1-jadval. Xiva xonligidagi asosiy etnik guruhlar va ularning ijtimoiy-iqtisodiy faoliyati

Etnik guruh	Asosiy yashash hududi	Iqtisodiy faoliyati	Diniy-madaniy xususiyatlari
O‘zbeklar	Xiva, Urganch, Gurlan, Pitnak	Sug‘orma dehqonchilik, hunarmandchilik	Sunniy islom, masjid/madrasa, to‘y an‘analari
Turkmanlar	Qo‘ng‘irot, Shovot, dasht zonalari	Chorvachilik, gilamchilik	Ko‘chmanchi madaniyat, urug‘ tizimi
Qoraqalpqlar	Nukus, Xojeli, Amudaryo deltasida	Baliqchilik, dehqonchilik	Etnik shevalar, diniy sintez (islom+an‘ana)
Arablar	Xiva shahri va ilmiy markazlar	Diniy elita, fiqh, mudarrislik	Qur‘on, hadis, arabcha yozuv madaniyati
Yahudiylar	Xiva, Urganch	Hunarmandchilik, savdo, tilla-buyumlar	Yahudiy diniy urf-odatlar, alohida jamiyat
Ruslar	Amudaryo bo‘limi, Urganch atrofi	Ma‘muriyat, harbiy, vrach, muhandislar	Pravoslav din, ruscha ta‘lim, matbaa

2-jadval. 1910-yilgi aholi ro‘yxati asosida Pitnakdagi etnik guruhlar taqsimoti

Mahalla (masjid qavmi)	Umumiy xo‘jaliklar soni	Etnik tarkib (asosiy)	Izoh
Masjidi Muhammad Amin Xoja	500	O‘zbeklar, ayrim turkmanlar	Ko‘proq hunarmandlar yashaydi

Masjidi Yusuf Dorga	370	Qoraqalpoqlar, o'zbeklar	Baliqchilar va dehqonlar ko'p
Masjidi Shoziy	420	Turkmanlar	Chorvador va gilam to'quvchi guruhlar
Masjidi Sayyid Jalol	260	Arablar, o'zbeklar	Ilm ahli, madrasa bitiruvchilari
Masjidi Oq Olang	310	Aralash (o'zbek, rus, yahudiy)	Savdo va xizmat sohasi rivojlangan hudud

3-jadval. Xiva xonligida etnik guruhlar va ularning ma'muriy-siyosiy ishtiroki

Etnik guruh	Vakilligi mavjud bo'lgan soha	Maxsus unvon yoki lavozim namunalari	Eslatma
O'zbeklar	Xon saroyi, qoziyat, mahalla boshqaruvi	Sulton, qozi, begi, mirab	Aholining asosiy siyosiy qatlami
Turkmanlar	Harbiy xizmat, chekka hududlar	Lashkarboshi, yovmut sarkarda	Harbiy kuch asosiy qismini tashkil qilgan
Arablar	Madrasa va diniy muassasalar	Shayx, mudarris, muftiy	Diniy va ilmiy hukm yuritgan
Ruslar	Ma'muriy va harbiy vakillik	Polkovnik, vrach, injener, nazir	Rossiya nomidan faoliyat yuritgan
Yahudiylar	Savdo sohasi	Zargar, matobachi	Siyosiy lavozimga ega emas

Muhokama

Xiva xonligining XX asr boshlaridagi etnik tarkibi nafaqat demografik ko'rsatkich, balki madaniy, siyosiy va iqtisodiy hayotda chuqur iz qoldirgan ijtimoiy hodisadir. Etnik xilma-xillik bir tomondan tarixiy taraqqiyot natijasi bo'lsa, boshqa tomondan, bu xilma-xillik xonlik ijtimoiy tuzilmasining o'ziga xos dinamikasini belgilagan.

Aholining asosiy qismini tashkil qilgan o'zbeklar davlat boshqaruvida, ijtimoiy-siyosiy tuzilmalarda va iqtisodiy faoliyatda yetakchi mavqega ega bo'lgan. Ularning asosiy yashash joylari sug'oriladigan vohalarda joylashgan bo'lib, dehqonchilik, hunarmandchilik va mahalla boshqaruvida faol ishtirok etganlar. Etnik jihatdan o'zbeklarning ichki differensiallashuvi (qong'iroq, mang'it, qipchoq va h.k.) mahalliy identifikatsiyani mustahkamlashda muhim omil bo'lgan.

Biroq o'zbeklardan farqli ravishda, turkmanlar va qoraqalpoqlar an'anaviy yarim-ko'chmanchi turmush tarziga ega bo'lib, ular asosan chorvachilik va baliqchilikka ixtisoslashgan. Ayrim rus manbalarida, xususan, V.Lobachevskiy boshchiligida tuzilgan 1910-yilgi ro'yxatda turkmanlarning o'zbeklardan alohida madaniy va ma'naviy qatlam sifatida ajralib turgani ta'kidlangan. Bu holat ularning urf-odatlarini, oilaviy tartibi, kiyinish uslubi va hatto uy-joy qurilishi shaklida ham namoyon bo'lgan.

Qoraqalpoqlar esa, o'z navbatida, ko'proq tabiiy resurslarga yaqin joylarda yashagan: Amudaryo bo'yida, ko'l atrofida va qamishli yerlar yaqinida. Ularning asosiy faoliyati baliq

ovlash, to'qimachilik, to'qmoqchilik (qorako'lichilik) va dehqonchilik bo'lgan. Bu guruhning etnik o'zligiga xos sheva, marosim va urf-odatlarini ularni boshqa guruhlardan ajratib turgan. Ayniqsa, qoraqalpoqlarning to'y marosimlaridagi yirik baxshichilik an'analari Xiva madaniy hayotining ajralmas qismiga aylangan.

Arablar esa diniy va ilmiy elita sifatida e'tirof etilgan. Ular masjid va madrasalarda faoliyat yuritgan, Qur'on talqini, hadis ilmi, fiqh va tasavvufga oid bilimlarni tarqatgan. Arablar o'zbeklar bilan qarindoshlik, ilmiy va diniy aloqalar orqali chambarchas bog'langan bo'lsa-da, ular o'z tillarini saqlab qolishga uringan. Mahalliy aholi orasida arab imom va mudarrisning obro'si baland bo'lgan, ayniqsa madrasa bitiruvchilari ularni ustoz sifatida e'zozlagan.

Yahudiylar (buxoriy yahudiylari) esa etnik ozchilik sifatida faol savdo-sotiq, tilla-buyum yasash, ipakchilik va matoga ishlov berish sohalarida tanilgan. Ular Xiva va Urganch shaharlari markazida kichik jamoalar shaklida yashagan. Ularning diniy hayoti yopiq xarakterga ega bo'lgan bo'lsa-da, iqtisodiy jihatdan ular ko'plab mahalliy musulmon hunarmandlar bilan doimiy aloqada bo'lgan. Madaniyatshunos G.P. Snesev yahudiylarning Xorazmdagi faoliyati haqida: *"этническое меньшинство, которое экономически активно, но религиозно и культурно изолировано"*, deb yozgan (Snesev, 1969, s. 215).

Ruslar esa Rossiya imperiyasining Xiva xonligiga bo'lgan siyosiy nazorati kuchayganidan so'ng, ayniqsa 1873-yildan keyin paydo bo'lgan. Ular asosan harbiy, tibbiyot, muhandislik va ma'muriy idoralarda ishlagan. Shuningdek, rus maktablari, pravoslav cherkovlari va rus-tuzem maktablari orqali ta'sirini o'tkaza boshlagan. Bu holat XX asr boshlaridagi modernizatsion bosqichlarning boshlanishi sifatida qaraladi. Allworth va Edward D. Sokol kabi G'arbiy tarixchilar bu davrni "imperial integratsiya va lokal identifikatsiya to'qnashuvi" deb atashgan.

Etnik guruhlar o'rtasidagi munosabatlar umumiy jihatdan tinch, ammo funksional ravishda ajratilgan edi. Har bir guruh ma'lum iqtisodiy soha yoki hududda ixtisoslashgan bo'lib, bu xonlikdagi barqarorlikni ta'minlagan asosiy omillardan biri bo'lgan. Masalan, o'zbeklar sug'oriladigan yerlar va shaharlarda, turkmanlar va qoraqalpoqlar esa dasht va daryo bo'ylarida, ruslar esa strategik va ma'muriy markazlarda yashagan. Ushbu ixtisoslashuv zahirida tarixiy muvozanat mexanizmlari yotgan.

Jamoaviy marosimlar — to'ylar, ziyoratlar, diniy bayramlar — etnik integratsiyaning eng kuchli omillaridan biri bo'lgan. Ko'p hollarda bu marosimlar orqali turli etnik guruhlar bir joyda to'planib, madaniy va ijtimoiy muloqotni mustahkamlagan. Ayniqsa, Xiva, Urganch, Pitnak bozorlarida bu integratsiyaning amaliy ko'rinishlarini kuzatish mumkin bo'lgan.

Biroq etnik farqlar ayrim hollarda ijtimoiy masofalarni ham shakllantirgan. Masalan, ayrim diniy guruhlar o'z diniy markazlariga ega bo'lib, boshqa jamoalardan ajralib turgan. Bu holat, ayniqsa yahudiylar va ruslar orasida kuzatilgan. Mahalliy musulmon jamiyati esa bu guruhlariga

nisbatan diniy sabablarga ko'ra masofa saqlagan, ammo bu qarama-qarshilik emas, balki ijtimoiy cheklanganlik tarzida namoyon bo'lgan.

Shuningdek, XX asr boshlarida boshlangan ruslashtirish siyosati va ma'rifiy islohotlar ayrim etnik guruhlar (ayniqsa o'zbek va arab ulamolari) orasida e'tiroz uyg'otgan. Bu qarama-qarshilik Xiva xonligining so'nggi yillaridagi siyosiy beqarorlikka ham sabab bo'lgan muhim omillardan biri sifatida baholanadi.

Xulosa tariqasida, Xiva xonligining XX asr boshlaridagi etnik xilma-xilligi — bu nafaqat statistik yoki geografik ko'rsatkich, balki murakkab ijtimoiy, madaniy va siyosiy tuzilmadir. Har bir etnik guruh xonlik ijtimoiy hayotida o'ziga xos mavqega ega bo'lgan va bu xilma-xillik umumiy tarixiy taraqqiyotga muvozanatli hissa qo'shgan. Shu sababli Xiva xonligining etnik tarkibini o'rganish nafaqat tarixiy, balki antropologik va sotsiologik tahlil uchun ham muhim ahamiyatga ega.

Foydalanilgan adabiyotlar:

1. Иванов П.И. Архив хивинских ханов XIX века. Исследование и описание документов с историческим введением. – Л.: Изд-во АН СССР, 1940. – 312 с.
2. Снесарев Г.П. Религия и обряды узбеков Хорезма. – М.: Наука, 1969. – 385 с.
3. Бартольд В.В. Сочинения. Том II. Часть 1: Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – М.: Наука, 1963. – 435 с.
4. Назаров Б.Н. Хоразмning ijtimoiy-siyosiy hayoti XIX asr oxiri – XX asr boshlarida. – T.: Fan, 2002. – 228 б.
5. Полвонов Н. Хоразмдаги ижтимоий ҳаракатлар ва сиёсий партиялар тарихи (1900–1924 йиллар). – T.: 2005. – 135 б.
6. Қодиров З. Хоразм тарихида демографик жараёнлар. – T.: Akademnashr, 2004. – 248 б.
7. Абдурахмонов К.Х. Миграционные процессы в Средней Азии в конце XIX – начале XX века. – Ташкент: Фан, 1993. – 160 с.
8. O'zbekiston Respublikasi Markaziy davlat arxivi. 125-fond, 1-ro'yxat, 526–537-ishlar. – 1910 yilgi Xiva xonligi aholi ro'yxati materiallari.
9. Allworth E. Central Asia: A Century of Russian Rule. – Durham and London: Duke University Press, 1989. – 450 p.
10. DeWeese D. Islamization and Native Religion in the Golden Horde: Baba Tukles and Conversion to Islam in Historical and Epic Tradition. – Pennsylvania: Pennsylvania State University Press, 1994. – 488 p.
11. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley: University of California Press, 1998. – 367 p.
12. Babajanov B.M., Komatsu H. (eds.). Islamic Learning in Khorezm: History, Institutions, and the Scholars. – Tashkent: Adolat, 2012. – 311 p.
13. Saidov B. Tarixiy demografiyaning nazariy asoslari. – Samarqand: Registon, 2015. – 144 б.